

ського горна) не виявлено. Всі знахідки пов'язуються з перебуванням тут військового чоловічого населення (лише одне срібне кільце, пастова намистина і кілька шиферних прясел свідчать про присутність жінок). Характер залізних виробів підкріплює згаданий енкаліпсиз із зображенням князівського культу воїнів — Бориса, Гліба. Його власником, безсумнівно, був хтось з дружинної верхівки городища (рис. 3). Беручи до уваги влаштування городища, його забудову і знайдені матеріали, а також незначні розміри посади, можна зробити висновок, що це була невелика військова фортеця, гарнізон якої не охороняв службу, як це мало місце на східних і південно-східних кордонах руських земель¹⁶. Міста-фортеці перебували у володінні представників верхівки феодального клана. Будівництво оборонних рубежів знаходило вираз у тому, що князь дарував феодалам землі при умові забезпечення їх оборони¹⁷. Тому військові фортеці одночасно були й феодальними замками.

Початок існування давньоруського городища-фортеці поблизу с. Гринчук можна пов'язати з активною діяльністю галицьких князів, спрямованою на зміцнення і розширення кордонів своїх володінь у першій половині XII ст.¹⁸, а кінець — із знищенням фортець Галицько-Волинського князівства, у тому числі й кріпостей по середньому Дністру, в 1259—1260 рр. за наказом татаро-монголів¹⁹.

с. п. пачкова

Древнерусское городище Гринчук на Днестре

Резюме

В статье публикуются материалы древнерусского городища у с. Гринчук Каменец-Подольского р-на Хмельницкой обл., площадь которого в 1974—1976 гг. почти полностью раскопана. Городище мысового типа расположено на левом берегу Днестра, с западной стороны к нему примыкает посад. Исследованы оборонительные укрепления, жилые, хозяйственные и производственные сооружения. Характер застройки городища, ассортимент находок, выявленных в результате раскопок, а также незначительные размеры посады указывают на специализированное назначение этого пункта, как небольшой военной крепости, гарнизон которой нес охранную службу. Начало существования древнерусского городища-крепости у с. Гринчук можно связать с активизацией деятельности галицких князей, направленной на укрепление своих границ в первой половине XII в., а конец — с уничтожением оборонительных сооружений Галицко-Волинского княжества по приказу татаро-монголов в середине XIII в.

О. Р. ТИЩЕНКО

Мутинський скарб XII—XIII ст.

1956 р. групою учнів с. Мутин Кролевецького р-ну Сумської обл. на подвір'ї місцевої школи був знайдений скарб срібних речей. Він трапився на глибині близько 50 см, інші подробиці виявлення знахідки невідомі. Протягом деякого часу окремі частини скарбу зберігалися в різних місцях, а потім частково були зібрані і передані в історико-краєзнавчий музей (на громадських засадах) м. Кролевеця.

¹⁶ Довженко В. Й. Про типи городищ Київської Русі.— Археологія, 1975, с. 3—8.

¹⁷ Довженко В. Й. Чучин — древнерусский город-крепость на Днестре.— Тезисы докладов советской делегации на I-м международном конгрессе славянской археологии в Варшаве (сентябрь 1965 г.). М., 1965, с. 45.

¹⁸ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. М., 1951, с. 136.

¹⁹ ПСРЛ, т. 2. Спб., 1908, с. 828.

У склад скарбу входили: 1) фрагменти браслета-наруччя висотою 4,5 см (рис. 1); 2) псевдовитий браслет (горизонтальний діаметр 7 см, рис. 2); 3) три круглі підвіски (дві діаметром 7 см, одна — 8 см, рис. 3, а, б); 4) дві однакові округлі намистини (рис. 3, б) і одна видовжена (рис. 3, з).

Зі слів завідуючого музеєм М. П. Тараненка відомо, що в складі скарбу був ще невеликий срібний глечик, але він не потрапив до музею. Можливо, крім перелічених предметів, були й інші.

Браслет-наручень дійшов у вигляді трьох фрагментів. Два з них повністю складають одну стулку, від другої залишився уламок, який становить її меншу частину. Обидві стулки, що з'єднувалися шарнірами, цілком подібні. Наручень виконано литтям у кам'яній формочці з наступною художньою обробкою (карбуванням, гравіруванням, позолотою та черню).

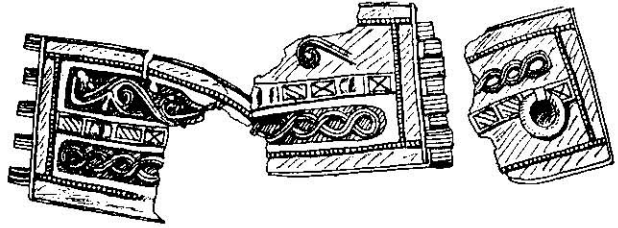


Рис. 1. Фрагменти та прорис браслета-наруччя.

Поверхню кожної стулки зверху і знизу облямовує досить широка смуга (0,7 см). Її краї з усіх боків відмежовані підвищеним валиком шириною близько 0,1 см, гладеньким з зовнішніх боків і рубчастим з внутрішніх. Бічні частини стулки прикрашені відрізками такої ж смуги, розміщеними поміж верхнім та нижнім облямуванням. Всі деталі облямування вкриті позолотою. Облямована смугами поверхня стулки поділена по горизонталі рівною, злегка виступаючою стрічкою шириною близько 0,5 см на дві однакові частини, кожна шириною 1,3 см.

Довжина розгорнутого наруччя повинна дорівнювати 19,5 см, що відповідає діаметру 6,2 см. Вздовж середньої смуги кожної стулки є по три петлі шириною 0,25 см. З них дві крайні розміщені на відстані 1,2 см від бічної облямівки. Третя — посередині між ними, на віддалі по 2,2 см з обох боків. В кожній петлі було по круглому рухомому колечку з діаметром зовнішнім — 1,3 см і внутрішнім — 0,7 см. Колечко в перерізі теж кругле (діаметр 0,3 см). На браслеті збереглося тільки одне з них. Проміжки середньої смуги, між петлями, орнаментовані заглибленим карбуванням. Орнамент простий, геометричний, у вигляді трикутників, з'єднаних вершинами, ламаних ліній та круглих крапок (можливо, він символізує зорану землю та краплі грозового дощу).



Рис. 2. Псевдовитий браслет.

Верхня частина центрального поля орнаментована соковитою хвилястою гілкою з відгалуженнями, виконаною гравіруванням. Вона, очевидно, символізує квітучу рослинність, майбутній врожай. Подібного типу орнамент можна бачити в облямуванні заставки рукописної книги «Шестеднева Иоанна», на срібних браслетах-наруччях та золотих колтах¹, на інших зразках давньоруського мистецтва.

Нижня частина центрального поля прикрашена широким плетеним орнаментом. Він виконаний гравіруванням з чорним покриттям

¹ История культуры древней Руси, т. 2. М.—Л., 1951, рис. 39, 205 з; 215 з.

і чітко сприймається на чисто срібному тлі. В різних варіантах цей мотив простежується на посудинах X ст., на уламку полив'яної плитки з Чернігова*, на давньоруських браслетах-наручнях, а також на глечиках з стародавнього Любеча². Цей орнамент утворився від сполучення двох хвилястих пасм, які взаємно переплітаються. Він символізує воду, необхідну рослинам. Моління про неї, як відомо, було важливою частиною слов'янської язичеської обрядності. Такі браслети-наручні стали неодмінним атрибутом святкування русалій³, їх символіка повністю відповідає ідеям життєдайної сили води та родючості землі.

Близьких аналогій цьому браслету немає. Досить загадковим є призначення колечок у петельках. Можливо, на них підвішувались ще

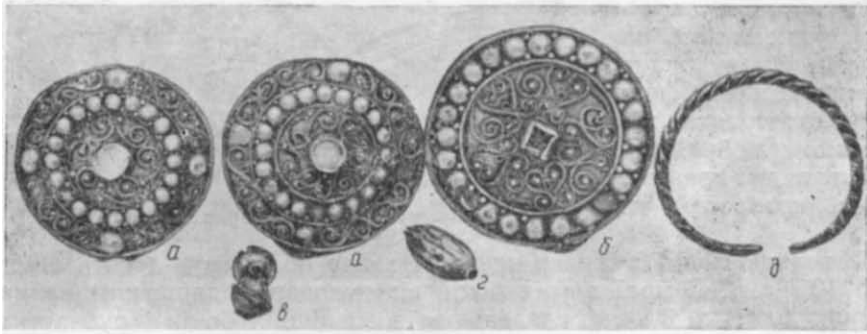


Рис. 3. Підвіски та намистини:

a — менші підвіски; *b* — більша підвіска; *v* — дві округлі намистини; *g* — видовжена намистина; *д* — витий браслет.

якісь прикраси або під час святкування русалій в них просовувалися стебла з квітами. Ці деталі відомі на широких пластинчастих браслетах з сільських курганних старожитностей новгородської землі XIV—XV ст.⁴

Витий браслет має близькі аналогії серед речей київських скарбів, особливо це стосується одного з них, знайденого біля с. Пілява (колишнього Канівського повіту Київської губернії) на березі річки Росави⁵. Але в описуваному браслеті кінці оформлені інакше: вони розплющені і прикрашені гравірованим візерунком. За класифікацією Г. Ф. Корзухіної, «...з кінця XI ст. починають робити більш складні виті браслети з накладними наконечниками, прикрашеними черню»⁶. Як вказує автор, цей тип браслетів утримувався аж до навали татаро-монголів. Даний екземпляр відлитої в імітаційній кам'яній формі, тобто псевдовитий. На розплющені кінці його, відлиті разом з усім браслетом, гравіруванням були нанесені тоненькі заглиблені візерунки, невизначені за рисунком. Майже подібний браслет знайдено в Черніго-

* Фрагмент керамічної плитки, вкритої прозорою жовтою поливою, походить з розкопок Б. О. Рибаківа на Валу в м. Чернігові 1956 р. Зберігається у Чернігівському історичному музеї.

² *Макаренко М.* Городище «Монастирище». — Науковий збірник історичної секції УАН за 1924 рік, т. 19, К., 1925, рис. 4; *Корзухіна Г. Ф.* Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954, табл. XI; 1; *Макарова Т. Н.* Поливная керамика древнего Любеча. — СА, 1965, 4, рис. 1, 1А.

³ *Рибаків Б. О.* Київські колти і віли-русалки. — Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.

⁴ *Рыбаков Б. А.* Ремесло древней Руси. М., 1948, рис. 129.

⁵ *Корзухіна Г. Ф.* Указ. соч., скарби № 74, 1909 р. (табл. XXXI, 5, 6), № 68, 1936 р. (табл. XXIX, 11, 12), № 76, 1857 р. (табл. XXXII, 2), № 103, 1903 р. (табл. XI, 5, 6, табл. XII, 1, 2, 3); № 110, 1941 р. і № 93 (табл. XVII, 6, 7); № 34, 1850 р. (табл. XIV, 2).

⁶ *Корзухіна Г. Ф.* Вказ. праця, с. 63.

ві⁷. Такі прикраси належать до часів, що передували монголо-татарській навалі (кінець XII — початок XIII ст.)⁸. Вони продовжили традицію витих браслетів.

Три круглі підвіски з порожнім гніздом від втраченого самоцвіту в центрі кожної мають незначні трикутні виступи для підвищення. Дві з них цілком однакові як за розміром, так і за мотивами декорування та композицією. Остання, на менших підвісках, побудована з концентричних кіл, які утворюють смуги різної ширини. У зовнішній смузі розміщені хрест-навхрест чотири великих порожнистих гладеньких кульки. Проміжки між ними заповнені сканними S-подібними спіральними мотивами із скрученого дроту, по два в кожному з чотирьох секторів. На кінцях спіральних завитків — кульки зерні, а посередині — маленькі сканні листочки, по два з кожного боку. Друга смуга цілком заповнена трохи меншими порожніми гладенькими кульками, між якими з обох боків паявні кульки зерні. Третя, найширша смуга, оточує гніздо самоцвіту. Вона містить шість сканних спіралей, теж з кульками зерні на кінцях. Ритміка розміщення спіралей як у першій, так і в другій смузі дещо порушена, що позбавляє декор сухості та одноманітності.

Більша за розміром підвіска має інше композиційне вирішення. Друга смуга менших підвісок тут точно повторюється в зовнішній смузі, але кульки більші. Вся площа між зовнішньою облямівкою і гніздом самоцвіту заповнена сканним візерунком, що складається з мотивів зовнішньої та внутрішньої смуг двох менших підвісок. Чергування мотивів і тут не відзначається точністю та строгістю.

Частини декору підвісок відмежовані сканними і гладенькими валиками різної товщини. Варто відзначити їх активну роль у створенні декоративного ефекту цих чудових ювелірних виробів.

Близьких аналогій розглянутим підвіскам немає. Вони дещо подібні до золотих колтів з Старої Рязані⁹, але спільні риси обмежуються мотивами сканного візерунку та наявністю гнізд для самоцвітів.

Дві однакові округлі намистини з цього скарбу формою нагадують такі ж вироби з гніздовського скарбу 1970 р., який, за визначенням Г. Ф. Корзухіної, був заритий на рубежі X та XI ст.¹⁰ Проте схожість тут не повна: гніздовські намистини оперізані посередині тільки лінією перегину, мутинські ж у цьому місці перегинає роздвоєний рельєфний валик.

Гладенька видовжена намистина за формою має аналогії серед ювелірних виробів Старої Рязані, Чернігівщини¹¹ та інших земель.

В речах Мутинського скарбу наявні загальні ознаки, властиві виробам давньоруського ювелірного ремесла. Разом з тим, можна відзначити важливі риси своєрідності, які становлять великий інтерес для дослідників. Це особливо стосується браслета-наручня та круглих підвісок. Названі прикраси не знаходять аналогій серед відомих автору пам'яток такого типу.

Браслет-наручень за формою та конструкцією повторює такі ж давньоруські вироби. Але декорування, його композиція та мотиви незвичайні. Поділ центрального поля стулки на дві рівні площини горизонтальною смугою вказує на ідейну рівноцінність символіки кожної з них. Тут не виділяється головне і другорядне, як це можна бачити на всіх відомих браслетах-наручнях. Головне являє собою комплекс символів, які в сукупності втілюють одну ідею — води як необхідної умови

⁷ Корзухіна Г. Ф. Вказ. праця, с. 137 (скарб № 147, 1850 р.).

⁸ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 271—272.

⁹ Монгайт А. Л. Старая Рязань.— МИА, № 49. М., 1949, рис. 108 б та 109 б.

¹⁰ Корзухіна Г. Ф. Указ. соч., табл. VIII, 8 (скарб № 18, 1912 р.).

¹¹ Монгайт А. Л. Указ. соч., рис. 113, 1, 2; Корзухіна Г. Ф. Указ. соч., табл. VII, 6.

родючості. Відсутність антропоморфних чи зооморфних зображень вказує на збереження глибоких традицій слов'янського язичества. Тут все підпорядковане одній ідеї, що розкривається саме в тих формах, яким в більшості інших наручнів відведено друге місце, в нижчому, більш вузькому ярусі. Зв'язок символіки зображень з святкуванням русалій незаперечний. Слід відзначити і присутність стійкого мотиву плетінки, особливо характерного для роменських керамічних виробів та пізнішої кераміки чернігівської землі. Марно тут шукати близьких порівнянь з розкішними ювелірними виробами Києва чи старої Рязані. Риси витонченої краси, разом з простотою, є однією з важливих особливостей цього наручня. Вони зв'язують його з традиціями художнього ремесла східних слов'ян та салтівської культури, які знайшли в ньому своєрідне продовження. Така культурна спадкоємність стверджується і в дослідженнях останнього часу¹².

Необхідно відзначити багатство художньо-технічних засобів виразу, що виявляється у сполученнях чисто срібних, позолочених та чорнених ділянок з гравіруванням контурів орнаментальних зображень. Вважає також висока техніка ювелірного ремесла.

Аналогічні риси спостерігаються і в круглих підвісках. Їх декорування побудоване переважно на сполученні зерні та філіграні. Тільки єдиний самоцвіт, розмішений у центрі підвіски, становить яскравий акцент, який збагачує дещо строгий декор, надає прикрасі елементу розкішності.

Перед дослідником насамперед виникає питання: якщо описані речі скарбу місцевої роботи (а в цьому немає сумніву), то до якої етнічної групи давньоруського населення вони належать. Місце знахідки — с. Мутин на Сеймі, на південний схід від м. Кролевця — розташоване в межах території племінного князіння літописних сіверян: «А друзи же седоше на Десне, и по Семи, и по Суле и нарекошася Съвер»¹³. Це підтвержене і археологічними пам'ятками VIII—X ст., працями радянських дослідників¹⁴.

Характеризуючи культуру сіверян IX—X ст., Б. О. Рибаків вважає її дуже високою і пише, що вона «...знаходить найближчі паралелі в Києві»¹⁵. На перший погляд це суперечить характеристиці Нестора, який протиставляє сіверян полянам, наближуючи перших до більш відсталих племен радимичів та в'ятичів («А Родимичи и Вятичи и Съвер один обычай имяху...»). Але мати один звичай ще не означає стояти на однаковому рівні розвитку. В дійсності серед згаданих племен сіверяни відзначалися вищим рівнем розвитку¹⁶. Ця точка зору знаходить підтвердження в пам'ятках, зокрема в ювелірних виробках.

Завдяки працям Б. О. Рибаківа, А. В. Арциховського та інших дослідників, у нашій науці стала визнаною думка про те, що кожне східнослов'янське племінне об'єднання мало характерний для нього комплекс жіночих прикрас. Г. Ф. Корзухіна робить спробу визначити чотири періоди розвитку жіночого убору, починаючи лише з другої половини X ст. При цьому вона вказує, що між мистецтвом рубежу та перших століть н. е. і мистецтвом Київської Русі проміжні ланки майже невідомі, що лунниці та інші речі, прикрашені зерню, як і сама зернь, з'являються на Русі в X ст. досить раптово. Останні пам'ятки з зерню належать до VII ст., після чого до другої половини X ст. вони не трапляються¹⁷. Тим часом, згаданий проміжок часу не можна вва-

¹² Сухобоков О. В. Славяне днепровского Левобережья. К., 1975, с. 148.

¹³ Лаврентьевская летопись. Спб., 1887, с. 5—6.

¹⁴ Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян.— Археологія, 1953, 8, с. 29.

¹⁵ Рыбаков Б. А. Поляне и северяне.— Советская этнография, 1947, 6—7; с. 97.

¹⁶ Там же, с. 91—94.

¹⁷ Корзухина Г. Ф. Указ. соч., с. 64.

жати незаповненим. Для сіверян цього періоду характерними є не тільки загальновізантані спіральні скроневі кільця та гривні зі згинами (наголовники)¹⁸, але й ряд інших знахідок — майстерно виконаних виробів з металу (персні, браслети, бубонці). Особливу увагу привертають речі Хар'ївського скарбу¹⁹ з їх досконалою для того часу ювелірною технікою, в якій головне місце належить зерні та філіграні. Її традиції в розвинутому вигляді знайшли свій прояв у чудових підвісках Мутинського скарбу, який можна датувати кінцем XII — початком XIII ст.

Г. Ф. Корзухіна зв'язує появу зерні в часи Київської Русі з Волиню і сусідніми слов'янськими територіями — Польщею та Чехією²⁰. Вона вважає, що цьому сприяло включення Волині в склад Київської Русі. Дослідниця також вказує, що в «межах території Волині... знайдена основна маса речей з зерню, в тому числі три кращих скарби (15, 16, 17)»²¹. Насправді тільки один з них виявлено на території Волині*, два інших — на Київщині²². Крім того, Г. Ф. Корзухіна чомусь не згадує скарб 1912 р. з с. Денис Переяславського повіту Полтавської губернії, який містить багато речей з зерню²³. Він знайдений на землі сіверян і безпосередньо пов'язаний з цим питанням.

Таким чином, картина поширення зерні у другій половині X ст. та на рубежі X і XI ст. зовсім інша. Крім Волині, Київщини на півдні, Гньоздова на півночі, значним районом розповсюдження прикрас з зерню є земля сіверян на південному сході слов'янських земель. Органічна стилістична єдність зв'язує ювелірні вироби Хар'ївського та Мутинського скарбів, хоч їх і розділяє проміжок часу в двісті років.

Мутинський скарб є ще одним дуже яскравим підтвердженням існування своєрідної місцевої сіверянської культури в ювелірному мистецтві Давньої Русі.

А. Р. ТИЩЕНКО

Мутинський клад XII—XIII вв.

Резюме

В 1956 г. в с. Мутин (на р. Сейм) Кролевецкого р-на Сумской обл. случайно был обнаружен клад, состоящий из серебряных украшений: браслет-наруч, три круглых подвески, псевдовитой браслет и три бусины. Особый интерес представляют наруч и подвески. Символика растительного плетеночного и геометрического орнаментов наруча тесно связана с обрядностью праздника русалий. Подвески украшены сканью, зернью и крупными полыми шариками.

Место находки клада, высокая ювелирная техника, черты местного своеобразия, а также глубокие устойчивые традиции указывают на принадлежность изделий к культуре, издавна бытовавшей на земле северян. Удивительное сочетание простоты и изящества предполагает традиционную взаимосвязь с салтовской культурой. Наличие в составе вещи псевдовитого браслета, характер и типы украшений, особенности декора и композиции говорят в пользу датировки клада концом XII — началом XIII вв.

Наруч и подвески не имеют близких аналогий. Они свидетельствуют о том, что северянская ветвь древнерусского прикладного искусства более богата и оригинальна, чем предполагалось до знакомства с кладом, который в силу ряда своих особенностей представляет научный интерес.

¹⁸ Рыбаков Б. А. Поляне и северяне..., с. 91.

¹⁹ Березовець Д. Т. Хар'ївський скарб.— Археологія, 1952, 6.

²⁰ Корзухіна Г. Ф. Указ. соч., с. 64—65.

²¹ Корзухіна Г. Ф. Указ. соч., скарби № 15, 1864 р. (табл. VI, 6—16); № 16, 1928 р. (табл. с. 84); № 17, 1883 р., с. 85.

* В с. Борщівка Дубенського повіту.

²² Скарб 1864 р.— в с. Юрківці Липовецького повіту; скарб 1928 р.— в с. Копіівка Дашівського повіту. Див.: Лінка Н. В. Копіївський скарб.— Археологія, 1948, 2.

²³ Корзухіна Г. Ф. Указ. соч., скарб № 18, 1912 р., табл. VIII, 1—30.